

DUBLIN

નારદ અને સનતકુમાર

સં વા દ

(ઉપનિષદમાં ભૂમિતિ-વ્યાખ્યા)

લેખક :

રમાણકલાલ અ. મહેતા

સંવત્ ૧૯૬૭

સન ૧૯૪૦

ડિ. બે આના

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૦૦૪ કિંમત ૦.૨૦.

ગ્રંથનામ જા.૨૬ અને સન. ૧૯૫૨

વર્ગીક ૫ ૩૩૩: ૨૪૨.૫

૨૩૦૦૦

ઉપનિષદ્ આખ્યાયિકા માળા:-

૧ કૌનોપનિષદ્: લગ્ન્ય ભગવાનનો જ છે.

સંવત ૧૯૯૫ નું ગુજરાતીનું શુકસાષ્ઠ પંચાંગ.

૨ કૌપનિષદ્: અદ્ભુત પરોણો; નચિકેતા અને યમરાજ

સંવત ૧૯૯૪. ગુજરાતીનો દિવાળી અંક. કિં. ૦-૨-૦

૩ હાદિઅ ઉપનિષદ્: આપદ્ધ ધર્મ. સં. ૧૯૯૫ નું ગુજરાતીનું શુક ૦ પંચાંગ

૪ છાં. ઉ. રેંકડાવાળાનું બ્રહ્મગાન   "   "   "   "

૫ છાં. ઉ. ગો સેવાથી બ્રહ્મગાન   "   "   "   "

૬ છાં. ઉ. અમિદ્વારા અમિતિદ્વાનો ઉપદેશ. (ઉપક્રોસલ અને સત્યકામ જાળાલ) સંવત ૧૯૯૭ નું ગુજરાતીનું શુકસાષ્ઠ પંચાંગ

૭ છાં. ઉ. નિરમિમાની શિષ્ય (ઉદ્દાલક અને અન્નપતિ રાજ)

સંવત ૧૯૯૭ નું ગુજરાતીનું શુકસાષ્ઠ પંચાંગ

૮ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્. ૬ ૬ ૬. પ્રજ્ઞપતિનો ઉપદેશ

સં. ૧૯૯૬ નો ગુજરાતીનો કૃષ્ણાંક. (તા. ૨૫-૮-૪૦)

૯ છાં. ઉ. 'તું' તે છે.' શ્વેતકેતુ આખ્યાયિકા. સં. ૧૯૯૬ નો

ગુજરાતીનો દિવાળી અંક કિં. ૦-૨-૦

૧૦ છાં. ઉ. નારદ અને સનતકુમાર સંવાદ. ઉપનિષદ્માં ભૂમાતૃત્વ,

સં. ૧૯૯૬ નો ગુજરાતીનો દિવાળી અંક. કિં. ૦-૨-૦

સુદક્ષાણ્ય, સુદક, પ્રકાશક અને મળવાનું ઠેકાણું:

આ પુસ્તક નટવરલાલ ધરનારામ કેસાઈ, બી. એ. એ "ગુજરાતી" ત્રિન્ડાદ પ્રેસ, સાસુન બિલ્ડિંગ, એક્ષીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈમાં છાપ્યું અને લેખી જ પ્રકટ કર્યું છે.

ઉપનિષદમાં ભૂમાતત્ત્વ*

નારદ-સનતકુમાર સંવાદ

પ્રખ્યાત જર્મન તત્ત્વવેત્તા-શૌપનહોર આપણાં મહર્ષિ આર્યોનાં ઉપનિષદો પરત્વે ઉદ્ગાર કાઢે છે કે:

“આખા જગતમાં ઉપનિષદોનાં મનન જેવો લાભકારક અને આત્મોન્નતિએ લાઘ્વ જનાર કોઈ અભ્યાસ નથી. મારા જીવનને એણે સુખી કર્યું છે. મારા અવસાનને, અંતકાળને પણ એ જ શાંતિ આપશે.”

જે પ્રધાન દશ ઉપનિષદો છે એમાં છોટાંચ અને મહત્ત્વનું ઉપનિષદ છે. ઘણા અગત્યના વિષયની એમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જે પ્રત્યેક મનન કરવા જેવી છે. આ ઉપનિષદના સાતમા પ્રપાઠકમાં ભૂમાતત્ત્વ પ્રાજ્ઞપણે આખ્યાયિકા રૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

(૧) નામની-વાહ્ય-મય માત્રની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના

દેવર્ષિ નારદ સર્વ વિદ્યામાં પારંગત હતા. શિષ્યભાવે એક વખત તેઓ મહર્ષિ સનતકુમાર પાસે ગયા અને તેમની પાસે તેમણે પ્રાર્થના કરી કે: ‘નિઃશ્રેયસ્ પ્રાપ્તિને માટે ઉપાય હોય તે જણાવો. અધીહી મગવ:’

મહર્ષિ સનતકુમારે નારદ મુનિને કહ્યું કે: “આપ સર્વે કહેવાવ છો. આપને જે જે વિદ્યા આવડતી હોય તે મને જણાવો. યત્ત્વેત્થ સ્તેન મા ઉપસીદ.”

* વૈષ્ણવ, અશ્વઘ્ન બહુપણું, નિર્લેપ સુખ, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન.

શ્રી નારદે કહ્યું કે: “હે ભગવન્, મને ચાર વેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ, પંચમ (મહાભારત), વ્યાકરણ, ગણિત, શ્રાદ્ધકલ્પ, દૈવશાસ્ત્ર, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર, જ્ઞાનશાસ્ત્ર, તર્ક, નીતિ, શિક્ષા કલ્પાદિ વેદાંગ, અહ્નવિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા, નક્ષત્ર વિદ્યા, નૃત્ય, ગીત વાદ્ય ઇત્યાદિ આવડે છે. એતદ્ ભગવ: ! જાણ્યેમિ. આટલું છતાં હું આત્મવિત્ થઈ શક્યો નથી, તેથી મને શોક થાય છે. સોહં ભગવ: ! જોવામિ માટે ‘તરતિ શોકમાત્મવિત્’—જે આત્માને જાણે છે તે શોકસાગરને તરી જાય છે, એ પણ વિદ્યા મને દર્શાવો.”

શિષ્યના અભિમાનનું નિરસન કરવા માટે અને નારદ મુનિને જે વિષયો—સ્થૂલવિષયો આવડતા હતા તેમાં સૂક્ષ્મતત્ત્વ જે સમયલું છે, તે સમજવા માટે કહ્યું કે, “મુનિ ! તમે જે જાણો છો તે નામ માત્ર છે. ચત્ વૈ કિંચ એતદ્ અધ્યગીષ્ઠા, નામ એવ એતત્.”

પ્રકારાતરે શ્રી સનતકુમારે શ્રુતિવાક્યાર્થ જ—“વાચારંભણં ચિકારો નામધેયમ્.” જણાવી ઉપદેશ કર્યો કે: “હે નારદ, તમે જે જાણો છો અધ્યયન કર્યું છે તે નામ રૂપ છે, માટે નામની અહારૂપે ઉપાસના કરો. નામોપાસ્ત્વ. નામ બ્રહ્મેતિ. જે પુરૂષ સર્વ શબ્દ રૂપ નામોને અહારૂપે ઉપાસના કરે છે, તેને સ્વતંત્રતા રૂપ રૂઢની પ્રાપ્તિ થાય છે. સઃ કામચારો મવતિ.”

શિષ્યને આથી તૃપ્તિ થઈ નહીં. ‘અસ્તિ ભગવો નામ્નો મુયઃ નામથી પણ શ્રેષ્ઠ કંઈ છે ?’

ઉત્તર મળ્યો—“હા, છે. જ્ઞા માટે નહીં ?”

નારદે પ્રાર્થના કરી: “ભગવન્, ત્યારે તે મને જણાવો. તન્મે ભગવાન્ બ્રવીતુ.”

(૨) નામ કરતાં વાણીની અધિકતા

સનતકુમારે કહ્યું—“નામમાત્ર વાગિન્દ્રિયને આધીન છે. વાગિન્દ્રિય જ શબ્દરૂપ નામનો તથા સર્વ વ્યવહારનું કારણ છે. જો વાક ન હોય તો, ધર્મ અને અધર્મ, સત્ય અને અસત્ય કંઈ જણાય નહીં માટે વાક્યની અહારૂપે ઉપાસના કરો. વાચમુપાસ્ત્વ. વાચં બ્રહ્મેતિ.”

(૩) વાકુ કરતાં મનની અધિકતા

આથી પણ શિષ્યની તૃપ્તિ થઇ નહીં, કારણ કે જે ઉચ્ચતમ તત્ત્વ કહેવાય છે તે જાણવાની તેમની ઇચ્છા હતી.

આથી ગુરુએ કહ્યું:—“મન, વાકુ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. વાકુ અને નામને મન હસ્તામલકવત્ ધારણ કરે છે—(હથેલીમાં આમળાની માફક). આ શરીર, વાગાદિ ઇન્દ્રિયો, અનેક પ્રકારનાં લૌકિક સુખો મનને લીધે હોય છે. મનને લઇને આત્માનું કર્તૃત્વ બોકતૃત્વ છે, માટે બ્રહ્મબુદ્ધિથી મનની ઉપાસના કરો. મન ઉપાસ્ત્વ. મનો વ્રજેતિ. આમ કરવાથી મનનો જ્યાં સુધી અધિકાર છે ત્યાં સુધીની ક્ષમતા પ્રાપ્ત થશે.”

તોય પણ નારદ મુનિનો પ્રશ્ન બાકી રહ્યો: “એથી આગળ કંઈ છે?”

(૪) મન કરતાં સંકલ્પ(ઇચ્છાશક્તિ)ની અધિકતા

“સંકલ્પ મન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. સંકલ્પથી વાક્ય, વાક્યથી નામ શબ્દના વ્યાપાર વિષે વેદાદિ શબ્દ સમૂહનો અંતર્ભાવ છે. મન સંકલ્પાત્મક છે. સંકલ્પ જ સર્વ કર્મનું કારણ છે. સ્વર્ગ, પૃથિવી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ સંકલ્પથી થયાં છે. સંકલ્પથી વૃષ્ટિ થાય છે. વૃષ્ટિથી અન્ન, અન્નના સંકલ્પથી પ્રાણ, પ્રાણના સંકલ્પથી મંત્ર, મંત્રના સંકલ્પથી કર્મ, કર્મના સંકલ્પથી ધર્મ રૂપ અપૂર્વ, ધર્મ રૂપ અપૂર્વના સંકલ્પથી લોક. આ રીતે સંકલ્પ સર્વ સંગતનું કારણ હોવાથી બ્રહ્મ-બુદ્ધિવડે સંકલ્પની જ ઉપાસના કરો. સંકલ્પમુપાસ્ત્વ. સંકલ્પં વ્રજેતિ.”

‘આનાથી કંઈ શ્રેષ્ઠ છે?’—‘હા.’

(૫) સંકલ્પ કરતાં ચિત્ત(ચિરંક તત્ત્વ)ની અધિકતા

“ચિત્ત. ચિત્ત વિના સંકલ્પ થતો નથી. અનુસંધાનરૂપ ચિત્તવા-જાને સર્વ લોક સાક્ષીપણામાં ગ્રહણ કરે છે. બહેને માણસ અદ્વય હોય પણ ચિત્તવાન હોય તો લોકો તેના પ્રત્યે શ્રદ્ધાની નજરથી જુવે છે અને તેનું કહેવું સાંભળે છે; માટે, બ્રહ્મબુદ્ધિથી ચિત્તની ઉપાસના કરો. તે ક્ષુવલોકની પ્રાપ્તિ થશે. ચિત્તમુપાસ્ત્વ. ચિત્તં વ્રજેતિ.”

શિષ્યની જિજ્ઞાસા ત્યાં અટકી નહીં, ગુરુનું વાક્યામૃતવર્ષણ ચવા લાગ્યું.

(૬) ચિત્ત કરતાં ધ્યાન(એકાગ્રતા)ની અધિકતા

“ધ્યાન ચિત્ત કરતાં મહાન્ છે. હે નારદ, પૃથિવી, દુલોક, જળ, પર્વત, દેવતા, આ સર્વ નિશ્ચલતારૂપે કરી રહેલા ધ્યાન કરતાં પુરુષની માફક અતીત થાય છે. માટે ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે. ધ્યાનની ઉપાસના કરો. જ્ઞાનમુપાસ્વ. જ્ઞાનં બ્રહ્મેતિ.”

અહીં પણ નારદજીની જિજ્ઞાસા થંભી નહીં.

(૭) ધ્યાન કરતાં વિજ્ઞાનની અધિકતા

ગુરુએ કહ્યું—“ધ્યાન કરતા શાસ્ત્રજ્ઞાનમૂલક જે વિજ્ઞાન તે તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ઋગ્વેદાદિથી માંડી અહલ્લયજ સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયને મનુષ્ય વિજ્ઞાનના બળથી જાણે છે માટે વિજ્ઞાનની અભિરૂપે ઉપાસના કરો વિજ્ઞાનમુપાસ્વ. વિજ્ઞાનં બ્રહ્મેતિ.”

શિષ્યની તૃપ્તિ થઈ નહીં.

(૮) વિજ્ઞાન કરતાં બળની અધિકતા

ગુરુએ કહ્યું—“બળ વિજ્ઞાન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. બળને લઇને ગુરુની સેવા શુશ્રૂષા કરી શકાય છે. ગુરુસેવાથી દૃષ્ટા, શ્રોતા, મંતા, યોદ્ધા, કર્તા અને વિજ્ઞાતા અનુક્રમ થઇ શકાય છે. ભૂલોક અને દુલોક બળને જ અધિષ્ઠિત છે માટે બળની ઉપાસના કરો. બલમુપાસ્વ. બલં બ્રહ્મેતિ.”

શ્રીનારદને તો હજી આગળ જવાની ઇચ્છા હતી.

(૯) બળ કરતાં અજ્ઞની અધિકતા

ગુરુએ પુનઃ કહ્યું—“બળ કરતાં અજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે. અજ્ઞ વડે જ બળની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે. જે બળવાન પુરુષ દશ દિવસના ઉપવાસ કરે તો તેની જોવાની શક્તિ, સાંભળવાની શક્તિ, મનન કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. અતએવ અજ્ઞની ઉપાસના કરો. અજ્ઞમુપાસ્વ. અજ્ઞં બ્રહ્મેતિ.”

શ્રીનારદ મુનિએ કહ્યું—“એના કરતાં પણ કંઈ શ્રેષ્ઠ હોય તો તે જાણાવવાની કૃપા કરો.”

(૧૦) અન્ન કરતાં જળની અધિકતા

શ્રી સનતકુમારે કહ્યું—“હા. વૃષ્ટિરૂપ જળ ઉત્પન્ન થાય તો જ અન્ન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વૃષ્ટિ થાય તો સર્વ પ્રાણી સુખી થાય છે. નહિ તો કલેશ પામે છે. સ્વર્ગ, ભૂમિ, પાતાળ, આ ત્રણે લોકમાં રહેલ સર્વ સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓ અન્નભાવને પામેલા સર્વ જળરૂપ છે. માટે જળ અન્યથા શ્રેષ્ઠ છે તેથી તેની ઉપાસના કરો. અપ ઉપાસ્વ. અપો ब्रह्मेति.”

પુનઃ પ્રશ્ન થયો અને પુનઃ તેનો જવાબ મળ્યો—

(૧૧) જળ કરતાં ભૌતિક તેજની અધિકતા

“જળ કરતાં તેજ શ્રેષ્ઠ છે, તેજ વાયુને ઉત્પન્ન કરે તો જ જળવૃષ્ટિ થાય છે. તેજ્યુક્ત પુરુષ તમદોષથી રહિત થાય છે માટે તેજની અદ્વૈતરૂપે ઉપાસના કરો. તેજ ઉપાસ્વ. તેજો ब्रह्मेति.”

(૧૨) તેજ કરતાં આકાશની અધિકતા

“તેજ કરતાં પણ આકાશ શ્રેષ્ઠ છે. તેજ, વાયુ, સર્વ જગત્ આકાશ વિષે રહેલ છે. દેહધારી મનુષ્યો આકાશનો આશ્રય કરી વાગાદિ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર કરે છે. આકાશ ન હોય તો ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિના પણ સંભવ નથી માટે આ સૂક્ષ્મ આકાશ શક્તિની ઉપાસના કરો. આકાશમુપાસ્વ. આકાશं ब्रह्मेति.”

નારદ મુનિની જિજ્ઞાસા અહીં ન અટકી. તેમણે કહ્યું—“ભગવન્ ! એનાથી પણ જે મહાન્ હોય તે જાણાવવા કૃપા કરો.”

(૧૩) આકાશ કરતાં રમરણુ(ચાદાસ્ત-રમૃતિ)ની અધિકતા

સનતકુમારે કહ્યું—“આકાશશક્તિ અપૂર્વ અને અપ્રમેય છે, કિન્તુ રમરણુશક્તિ આકાશની સ્પન્દન શક્તિ કરતાં ઉચ્ચતર છે. જે રમરણુ

ન હોય તો શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન પણ નથી. સ્મરણશક્તિ ન હોય તો ક્રોધ પણ જાતવું કાર્ય થાય નહીં. જ્ઞાન પણ થાય નહીં. માટે બ્રહ્મજ્યુક્તિથી સ્મરણની ઉપાસના કરો. સ્મરણુપાસ્વ. સ્મરં વ્રજેતિ.”

(૧૪) સ્મરણ કરતાં આશા (ઇચ્છા) નો અધિકતા

“આશા સ્મરણ કરતાં મહાન છે. આશાવડે જ માણસ સ્મરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આશાને લઇને માણસ કર્મ કરે છે. માટે આશા સ્મરણ કરતાં અધિક છે. માટે તમે આશાને શરણાપન થાવ. આશામુપાસ્વ. આશાં વ્રજેતિ.”

નારદ મુનિની પ્રશ્નપરંપરા આટલેથી અટકી નહીં.

(૧૫) આશા કરતાં પ્રાણની અધિકતા

શ્રી સનતકુમારે કહ્યું:—

“પ્રાણ આશાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. રથના ચક્કના આરાઓ બ્યેમ ચક્કની નાભિને આશ્રયે રહેલા છે તે પ્રમાણે સ્મૃતિ, કામના આદિ પ્રાણને આશ્રયે રહેલાં છે. પ્રાણ એ જ સર્વ શક્તિનો મૂળ આધાર છે. પ્રાણ સર્વના કારકરૂપ છે. આ પુરૂષ સુપાત્ર બ્રહ્મણને ગાય દાન કરે છે. દાનરૂપ ક્રિયાનો કર્તા પુરૂષ છે. સંપ્રદાનરૂપ બ્રહ્મણ છે. કર્મરૂપ ગાય છે. આ સર્વ પ્રાણરૂપ છે. માતા એ જ પ્રાણ, બાતા એ જ પ્રાણ, ભગિની પણ પ્રાણ, સ્ત્રી, બ્રહ્મણ, આચાર્ય એ સર્વ પ્રાણ જ છે. પ્રાણથી ભિન્ન આ લોકમાં કોઇ નથી, છતાં પ્રાણજ્ઞાનથી અતિવાદી-અતિક્રમણ કરી બોલવાવાળા (અતિવાદી) થવાનું નથી. માનવ મનની દોડ અનંત તરફ છે. અસીમ તરફ તેની પ્રવૃત્તિ છે.

ટીકા:—આ સ્થળે તેમજ અન્ય સ્થળે પ્રાણ શબ્દ ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં વપરાયેલો છે. પૂર્વાપરના સંબંધના યોગે પ્રાણનો અર્થ જીવ (Life) આત્મા (Soul) તથા મહાઆસ (Vital Air) વગેરે થાય છે.

પ્રાણશક્તિ વિકારાત્મક છે, પરિણામશીલ છે. બ્રહ્મ વિકારાતીત છે, અપરિણામી છે. જે પરમ સત્યને જાણતો નથી, જે ભૂમાને જાણતો નથી તે અતિવાદી થઇ શકતો નથી.

ટીકા:-અતિવાદી-નામ આદિ આગળ જે જે સર્વ વસ્તુ કહેવામાં આવી, તેનું જેણે અતિક્રમણ કર્યું છે તથા જે એમ કહે છે કે, પ્રાણુ સર્વ વસ્તુના કારણ રૂપ તથા સર્વ વસ્તુ રૂપ છે, તેને અતિવાદી કહેવામાં આવે છે.

x

x

x

x

જાણુવા યોગ્ય તત્ત્વો

પ્રાણુશક્તિ સમગ્ર, સર્વત્ર પ્રાણુની સ્પર્દન લીલા અનુભવતા નારદ પરમાનંદ રસમાં મુગ્ધ બન્યા હતા. તેમને લાગ્યું હતું કે, અહીં જ પ્રશ્નોના અંત છે, પરંતુ યોગીશ્વર સનતકુમાર નારદ મુનિને પ્રશ્ન તત્ત્વ સમજાવવા ઉત્સુક હતા, કલ્યાણભાજન શિષ્યને ભૂમાનું તત્ત્વ જણાવવા ધૃષ્ટતા હતા, તેથી તેમણે શિષ્યને કહ્યું કે-“હે ધીમન, પ્રાણુવિત ખરેખરે અતિવાદી થઈ શકતો નથી. અતિવાદિત્વ સાપેક્ષ છે. જે ભૂમાને યથાર્થ રૂપે જાણે તે જ અતિવાદી છે. एषः अतिवदति, यः सत्येन अतिवदति.”

(૧) સત્ય જાણુવા યોગ્ય

નારદ યોગીને બોલ્યા: ‘ભગવન! હું સત્ય (બ્રહ્મ) સ્વરૂપને સમગ્ર અતિવાદી થવા ધૃષ્ટ છું. સોહં ભગવ: ! સત્યેન અતિવદામિ.’

સનતકુમાર-જો ત્યેમ હોય તો “सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् सत्यं स्वરूपं विશેષ રૂપે જિજ્ઞાસા કરવી પડશે.”

નારદે કહ્યું: “सत्यं भगवो विजिज्ञासे-હે ભગવન! હું સત્યને જાણુવા ધૃષ્ટ છું.”

બાદમાં ગુરુશિષ્યના સંવાદમાં સુધાધારા ઝરવા લાગી.

(૨) વિજ્ઞાન-પરમાત્માનું જ્ઞાન-જાણુવા યોગ્ય

સનતકુમારે કહ્યું: “પુરૂષ જ્યારે વિશેષ રૂપે પારમાર્થિક સત્યને જાણે છે ત્યારે વિકાર પદાર્થનો ત્યાગ કરી તેમાં અનુસ્થાપિત જે સ્વપદાર્થ-સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ-તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરે છે. તે પુરૂષ સત્ય સ્વરૂપનું સ્પષ્ટ રીતે કથન કરે છે. સત્ય વસ્તુના કથનમાં સત્યરૂપ વિજ્ઞાન જ કારણ છે.”

નારદ મુનિએ નમ્રભાવે કહ્યું-હું તે વિજ્ઞાનને જાણુવા ધૃષ્ટ છું.

(૩) મનન શક્તિ-મનન ધર્મ-જાણવા યોગ્ય

શ્રી સનતકુમારે કહ્યું-“આનંદ સ્વરૂપ સત્ય વસ્તુ ‘ઉપેય’ એટલે ઉપાયવડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. વિજ્ઞાનાદિ છ પદાર્થો ઉપાયરૂપ છે. જ્યારે સાતમ્ય વસ્તુને જાણવા માટે તર્ક અને વિચારવડે મનન કરે ત્યારે જ તે જ્ઞેયને જાણવા સમર્થ થાય છે. નહિ તો નહીં.”

નારદે વિનમ્રભાવે કહ્યું-“એ મનન મને આપ સમજાવો.”

(૪ અને ૫) શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા જાણવા યોગ્ય

“ગુરુ અને શાસ્ત્રના ઉપદેશમાં જેને શ્રદ્ધા છે, તે જ મનન કરવા શક્તિમાન થાય છે. શ્રદ્ધા રહિત માણસની મનનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. નિષ્ઠાવાન માણસમાં શ્રદ્ધા (આસ્તિક્ય યુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થાય છે. વેદાંતશાસ્ત્ર જીવ અને બ્રહ્મના ભેદને કહે છે કે અભેદને? આવી અસં-ભાવનાનો સમૂળ નાશ કરવાવાળી યુક્તિઓના ચિંતનને નિષ્ઠા કહે છે.” નિતરાં તિષ્ઠતિ. નિષ્ઠા-ગુરુશ્રુષાદિતત્પરત્વમ્.

અનુગત શિષ્યે કહ્યું, “ભગવન્! હું નિષ્ઠા (નિતરાં સ્થિતિ इति નિષ્ઠા)ને જાણવા ઇચ્છું છું.”

(૬) કૃતિ-ધૃદ્રિય સંયમ-એ જાણવા યોગ્ય

સનતકુમારે કહ્યું-“ધૃદ્રિયસંયમ વગર નિષ્ઠા (ગુરુની પરિચર્યા વિશે અતિશય તત્પરપણું) મેળવી શકાતી નથી. અસંયમી નિષ્ઠાવાન થઈ શકતો નથી. સંયમ અને એકાગ્રતાને-યજ્ઞાદિ બહિરંગ અને શ્રમ-દ્વિમાદિ અંતરંગ સાધનના અનુજાનને-કૃતિ કહે છે. માટે કૃતિની જિજ્ઞાસા કર.” નારદજીએ કહ્યું-“કૃતિ મગવો વિજિજ્ઞાસે-હે ભગવન્! હું કૃતિને જાણવા ઇચ્છું છું.”

જ્યેમ ધીરે ધીરે ધુમસ ઉડી જતાં રવિપ્રભા પ્રકટે: અંધાર પડેલો દૂર થતાં નયનરંજક દૃશ્ય દૃષ્ટિએ પડે; આધ્યાત્મિક જગતના મણિમય પ્રાસાદનાં સોપાન એક એક પછી ચઢતાં જે આનંદ થાય તેવો આનંદ આ ઉપનિષદના (છઠ્ઠા અને) સાતમા પ્રપાઠકને સમ-જતાં અનુભવે છે.

(૭) સુખ (Eternal Bliss) એ જ જાણવા યોગ્ય

સનતકુમારે કહ્યું—“કૃતિનું મૂળ સુખ છે. સુખની ઇચ્છાવાળો માણસ સાધનોનું અનુદાન કરે છે. નિર્માણ સુખને માટે જ મનુષ્ય સંયમશીલ બને છે. માટે સુખ (પરમાનંદ) જ કૃતિનું કારણ છે. માટે હે નારદ! તું સુખ શું છે તે જાણવા પ્રયત્ન કર.”

નારદે કહ્યું—“પ્રભો, તે સુખને હું જાણવા ઇચ્છું છું.”

(૮) ભૂમા જાણવા યોગ્ય

આ સંલક્ષી જલદગંભીર સ્વરે બ્રહ્મનિષ્ઠ સનતકુમારે રહસ્ય જણાવ્યું—“યો વૈ ભૂમા તત્ સુખં, નાલ્પે સુખમસ્તિ, મૃમૈવ સુખં, મૃમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યં इति-એ ભૂમા* તે જ સુખ; અદ્યપમાં સુખ નથી, ભૂમા જ સુખ છે, આ ભૂમાની જિજ્ઞાસા કરવી. ભૂમા જ મહાન છે, નિરતિશય છે. સર્વ પરિચ્છેદ રહિત પરમાનંદ સ્વરૂપ છે.”

નારદે નમ્રપણે કહ્યું—“હું ભૂમાને જાણવા ઇચ્છું છું. મુમાને ભગવો વિજિજ્ઞાસે.”

ભૂમાનું લક્ષણ

શિષ્યની મંગલ કામના પૂર્ણ કરનાર કૃપાળુ ગુરૂએ કહ્યું—

यत्र नान्यत्पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स मृमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति, तदल्पं, यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्, स भगवः! कस्मिन् प्रतिष्ठित इति, स्वे महित्रीति, यदि वा न महिम्नीति ॥

અર્થ:-જ્યાં અન્યનું દર્શન નથી, અન્યનું શ્રવણ નથી, અન્યનું જ્ઞાન નથી, તે ભૂમા; જ્યાં અન્યનું દર્શન છે, અન્યનું શ્રવણ છે, અન્યનું જ્ઞાન છે, તે અદ્યપ, ભૂમા તે જ અમૃત, અદ્યપ તે જ મર્ત્ય છે.

“હે ભગવન! આ ભૂમાની પ્રતિષ્ઠા શામાં છે?”

* મુમા બહુપણું. બાહુલ્ય. બહુત્વ. વેપુલ્ય. બુબુલ્યું. પરબ્રહ્મ. પરમાત્મા. નિરતિશય, વિજ્ઞાના પરિચ્છેદથી રહિત અર્થાત્ અનંત. મહિમા.

નારદના આ પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રી સનતકુમારે કહ્યું કે; “સ્વમહિમામાં અથવા જે પરમાર્થ રીતે પૂછે તો તેમાં પશુ નહીં. આ ભૂમા નીચે છે, ઉપર છે, આગળ છે, પાછળ છે, તે જ ઉત્તરે છે, તે જ દક્ષિણે છે, તે જ આ સમસ્ત જગત છે. ભૂમા સર્વમય છે. ભૂમા સિવાય અન્ય કંઈ નથી. એટલે ભૂમાની કંઈ પ્રતિષ્ઠા નથી. સર્વ કાંઈની પ્રતિષ્ઠા ભૂમા છે.

ફલશ્રુતિ

આત્માનું આ પ્રમાણે જે સર્વમય દર્શન કરે છે, મનન કરે છે, અનુભૂત કરે છે, તે માણુસ આત્મરતિ, આત્મક્રોડ, આત્મમિથુન થાય છે. અદ્વિતીય આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનાર વિરાટ ભગવાન માફક સ્વરાટ્ સંજ્ઞાને પામે છે. જે આવા જ્ઞાનથી વંચિત રહે છે-ભૂમાને પોતાના આત્મારૂપે નથી જાણતો તે નાશવાન લોકને પામે છે:

જેઓ અદ્વૈતવાદમાં દ્રઢ રત છે તેમને મન-તેમના જ્ઞાનને લઇને સર્વ પદાર્થ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે (આત્મતઃ એવં હૃદં સર્વમ્) અને આત્મામાં વિલીન થાય છે. તેમના આત્મામાંથી પ્રાણ, આશા, સ્મૃતિ, આકાશ, તેજ, જળ, આવિર્ભાવ તિરોભાવ, અન્ન, જળ, વિજ્ઞાન, ધ્યાન, ચિત્ત, સંકલ્પ, મન, વાક્ય, નામ, મંત્રસમૂહ, એટલું જ નહીં પશુ આ સમસ્ત જગત તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ દ્વૈત પ્રપંચને અધિષ્ઠાનરૂપ આત્મામાં કલ્પિતરૂપે જોનારો વિદ્વાન મરણાદિ વિકારોને જોતો નથી. ભૂમાનું જ્ઞાન થયા પછી સર્વ જગત ભૂમામાં અન્ય ભાવને પામે છે.”

આત્મદર્શી પુરૂષની અવસ્થા વિષે બ્રહ્મર્ષિ સનતકુમાર કથે છે કે:-

ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યતિ, ન રોગં, નોત દુઃસ્વતા વૃં, સર્વં વૃં હ પશ્યઃ પશ્યતિ, સર્વમાપ્રોતિ સર્વશ્ચ ઇતિ, સ એકધા ભવતિ, ત્રિધા ભવતિ, પચ્ચધા સપ્તધા નવધા ચૈવ, પુનઃૈકાદશ સ્મૃતઃ, શતશ્ચ દશચૈકશ્ચ, સહસ્રાણિ ચ વિ વૃં શતિ॥

અર્થાત્ કે તત્ત્વદર્શી પુરૂષ મૃત્યુને જોતો નથી; રોગાનુભવ કરતો નથી, દુઃખબોધ કરતો નથી. આત્મદર્શી પુરૂષ સર્વ આત્મસ્વરૂપ જીવે

છે. સર્વ પ્રકારે સર્વ વિષયને પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિદ્વાન્ પુરૂષ વિભિન્ન સૃષ્ટિ પૂર્વે એક સૃષ્ટિકાલે અનંત પ્રકારના ભેદને (માયાને લઇ) ગ્રહણ કરે છે, અને પાછો સંહારકાલે એકરૂપ થઇ જાય છે.*

નારદ મંત્રમુગ્ધ ચિત્તે આ અમૃત કથાને સાંભળી રહ્યા હતા. આત્મજ્ઞાનની પુનિત મંદાકિનીમાં મગ્નજન કરી તેમનું ચિત્ત નિર્મળ અને પ્રસન્ન થયું હતું. ગુરુ આટલેથી જ અટક્યા નહીં. સત્યને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ પણ દાખવ્યો:-

* આવાં આલ્હાદજનક બોધ માત્ર છાંદોગ્યમાં જ છે એમ નથી, અન્ય ઉપનિષદોમાં પણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. નિર્મળ ચિત્ત તેને ઉપનિષદો-માંથી મેળવી સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ. જુહવારણ્યક ઉપનિષદમાં ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય અમૃત ત્રિજ્ઞાસુ પત્ની મૈત્રેયીને કહે છે કે:-

યત્ર હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતર इतरं पश्यति, तदितर इतरं जिघ्रति, तदितर इतरं शृणोति, तदितर इतरमभिवदति, तदितर इतरं मनुते, तदितर इतरं विजानाति, यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्તत्केन कं शृणुयात्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत, तत्केन कं विजानीया-
द्येनेदं सर्वं विजानाति, तं केन विजानीयाद् विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ? ॥

અર્થ: જ્યાં દ્વૈત જેવું હોય ત્યાં અન્ય અન્યને જુવે, અન્ય અન્યને સુંઘે, અન્ય અન્યને સાંભળે, અન્ય અન્યને વહે અન્ય અન્યને માને, અન્ય અન્યને જાણે; પણ જ્યાં એને આ સર્વ આત્મા જ થયું, ત્યાં શાથી શાને સુંઘે, શાથી શાને જુવે, શાથી શાને સાંભળે, શાથી શાને વહે, શાથી શાને માને, શાથી શાને જાણે? જેનાથી આ સર્વ જાણે છે તેને શાથી જાણે? અરે જાણનારને શાથી જાણી શકાય?

નિરવધિ આનંદ, અમૃતત્વ, ભૂમા તે આજ કે જેને માટે મનુષ્ય ચીર વૃષ્ટિ રહે છે. એજ પ્રાપ્તવ્ય.

ચિત્તશુદ્ધિનો ઉપાય

આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ, સત્ત્વશુદ્ધૌ દુષ્ણ સ્મૃતિઃ, સ્મૃતિભ્રમો
-સર્વવ્યન્થીનાં વિપ્રમોક્ષઃ ।

જેનું ચિત્ત નિર્મળ ન હોય તેનામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પડતું નથી. આત્મજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ધ્યેષ્ટ રાખનારે પ્રથમ ચિત્તની શુદ્ધિ કરવી. આનો ઉપાય છે આહારશુદ્ધિ. જે આહાર હોય તે આહાર-શુદ્ધિ બોલ્ય વિષયક જે જ્ઞાન તે આહાર-રાગદ્વેષાદિ દોષરહિત થવું, તેનું નામ આહારશુદ્ધિ છે.

આમ આહારશુદ્ધિથી ચિત્તની નિર્મળતા આવે છે, અને આ પ્રમાણે સત્ત્વ (શુદ્ધિ) શુદ્ધિ થવાથી ભૂમા સંબંધી દુષ્ણ અવિચ્છિન્ના સ્મૃતિધારા ઉત્પન્ન થાય છે. દુષ્ણ સ્મૃતિ આવતાં-પ્રાપ્ત થતાં જન્મજન્માંતરની વાસનાની જે ગ્રંથી તેનો નાશ થતાં તે પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે મૃદ્ધિતકષ્પ અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનવાળા અને સંસાર સમુદ્રથી વૈરાગ્યવાન નારદ મુનિને તમથી પેલે પાર શું છે, તે ભગવાન સનતકુમાર-સ્કંદ-સમજાવવા લાગ્યા.

ભૂમાના, પરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી નારદજી શોકરહિત થયા, અખંડ શાંતિ અનુભવવા લાગ્યા, આત્મવિત્ થયા.

*

*

*

*

મુંડકોપનિષદ્માં પણ કહ્યું છે કે:

મિચિતે હૃદયપ્રન્યિચ્છિયન્તે સર્વધંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥

અર્થ:-હૃદયગ્રંથી બેદાય છે, સર્વ સંશય છેદાઈ જાય છે, તેનાં કર્મો ક્ષીણ થાય છે. જે તે પરાવરનું દર્શન કરે છે, પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન કરી લે છે.

હે માનવ ! તું અજ્ઞાનને લપ્તને દુઃખી થાય છે. જૂમાને અનુભૂત કરવું તે સુખને માટે છે. અલ્પને લપ્તને તું સંતોષ માને એ યોગ્ય નથી. રાજૈશ્વર્ય ત્હારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. ત્હારી પાસે જ અમૂલ્ય આત્મરૂપી ધન છે.

જૂમાની સાધના એ આર્થ તત્ત્વવિદ્યાનું મૌલિક ધન છે. ભારત વર્ષે ધત્તર ધન ગુમાવ્યું છે; પણ હજી સુધી સૌભાગ્ય બળે આ પરમ-ધન ગુમાવ્યું નથી. સંસારના આઘાત પ્રત્યાઘાત સહન કરવા મનુષ્યને આ ઉત્સાહ પ્રેરતી, રક્ષતી આપતી, ચેતન જગાડતી ઋષિની વાણી કણુપથે અથડાય છે કે,

यो वै मूमा तत्त वै सुखम्, नाल्पे सुखमस्ति ।

ગુજરાતના પ્રતિભાશાળી કવિની વાણીમાં—

ગિરિને શૃંગે, ગન્ધરે કે ગુફામાં
સરિતા ધાટે કે, વનોમાં વસન્તા
બ્રહ્મર્ષિ એ ભોમિયા બ્રહ્મમાર્ગના
દાખવળે અમને એહ માર્ગ.

(ના. દ. કવિ)

આ ભાવના સાથે આપણે પણ ધૃષ્ટીએ કે તમારા આદેશ, તમારો ભોધ અમારા જીવનમાં ઉંડો ઉતરી ઓતપ્રોત થાવ.*

---

* જીવનમાં તાત્કાલિકતા છે, અજ્ઞાનનો ગાઢ અંધકાર છે, જૂમાના પ્રકાશથી તે દૂર થાવ. અમારું જીવન જૂમાના રણકારથી ગુંથ હો, અમે એ નિરવધિ આનંદમાં નિમજ્જિત થઈએ.

‘ગુજરાતી’ પત્રના સંવત ૧૯૬૬ ના દિવાળી અંકમાંથી (તા. ૨૭-૧૦-૪૦) ઉદ્ધૃત.)

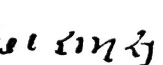
ગુજરાતી પ્રેસની

પંચદશી

“ચંદ્રકાન્ત” વિવરણ સહિત

(ત્રીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર)

અનુવાદક અને “ચંદ્રકાન્ત” વિવરણ લખનાર

કર્તા--દેશી.

સંચોટ અને બોધપ્રદ દૃષ્ટાંતોથી ‘ચંદ્રકાન્ત’ની રચના પ્રમાણે ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે વેદાંતનાં ગૂઢ રહસ્યોની સમજણ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે:—

વેદાન્ત જ્ઞાનનો આ અન્ય પૂજ્યપાદ ભગવાન શ્રીમદ્ભંકરાચાર્યની ગાદીપર વિરાજનાર વિચારણ્ય સ્વામીનો રચેલો છે. એનાપર વિસ્તારસહિત ચંદ્રકાન્ત નામનું વિવરણ સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાધ્યે લખેલું છે, જે એવી તે સરળતાથી આપવામાં આવ્યું છે કે, સાધારણમાં સાધારણ વેદાન્તનો જિજ્ઞાસુ પણ વેદાન્ત જેવા ગહનમાં ગહન વિષયની અંદર અતિ સરળતાથી પ્રવેશ કરી (૧) પ્રથમ અવતરણિકા આપવામાં આવેલી છે, (૨) પછી મૂળ મ્લોક, (૩) શબ્દાર્થ અને (૪) તેની નીચે વિસ્તારવાળું ચંદ્રકાન્ત વિવરણ આપવ આવ્યું છે. જિજ્ઞાસુને સમજવાને સરળ થઈ પડે તેટલા માટે સ્થળે ઃ દૃષ્ટાંતોથી અને સંવાદોથી સિદ્ધાંતો સિદ્ધ કરેલા છે. આ પ્રકારની કોઈ પણ ભૂટીકા ગુજરાતી ભાષાના કોઈ પણ અન્યમાં થઈ નથી. વિચારણ્ય સ્વામીનું સંપ્રેર અશિર પણ આપેલું છે. આ અન્ય સુધારી વધારીને છપાવવામાં આવ્યો પૃષ્ઠ ૬૧૪; પાકાં પૃષ્ઠાં અને ઉત્તમ કાગળપર છાપેલું છે. કિં. રૂ. ૮. ઘટાં. ૫૦. રૂ. ૭. ટપાલ ખર્ચ રૂ. ૧-૪-૦.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
આસુન બિહારીગજ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

